

4. Офіційний сайт НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bank.gov.ua>
5. Хрущ Н.А. Моніторинг результатів та перспективи розвитку підприємств галузі зв'язку України / Н.А. Хрущ, М.В. Желіховська // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 3. – Т. 3. – С. 30-34.

Надійшла 06.10.2010

УДК 33.338.467.4

О. В. КУЗИК

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПОВЕДІНКОВІ АСПЕКТИ ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДОМОГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

Вивчення поведінки домогосподарств у сфері виробництва в Україні має визначальне значення для поступального розвитку вітчизняної економіки. Широка поширеність виробничої діяльності в межах домогосподарств, що склалася історично; її зростання за умов поширення кризових явищ в економіці України вказує на особливу актуальність дослідження цієї функції домогосподарств. Необхідним є пошук шляхів зростання ефективності такої діяльності з урахуванням внутрішніх умов в економіці.

The study household's behavior of production in Ukraine is important for the sustained development of national economy. The wide spread of production households, that were discovered, its growth in Ukraine in crisis are showing particular relevance of such researches. It is necessary to find ways to increase the effectiveness of such activities in view of internal conditions in the economy of Ukraine.

Ключові слова: домогосподарство, поведінка домашніх господарств, виробнича діяльність, нова економіка домогосподарств, податковий «клин», особисті підсобні господарства, особисті селянські домогосподарства.

Вагоме значення у поведінці домогосподарств та структурі їх доходів посідає трудова поведінка, зокрема зайнятість та виробнича діяльність. Аналіз зайнятості домогосподарств в Україні вказує на значні диспропорції у порівнянні з розвиненими країнами, а, отже, низьку ефективність: низька частка зайнятості у сфері послуг, надвисока – у сільському господарстві; значно вища зайнятість у промисловості, висока частка економічної активності населення.

У дослідженні виробничої функції необхідно звертати увагу на моральні міркування, мотивацію альтруїзму та родинну підтримку, про що відзначають прихильники низки економічних концепцій. Визначальне значення у характеристиці виробничої діяльності в Україні посідає самозайнятість в сільському господарстві, зокрема через ОПГ та селянські особисті. До цього часу поведінка домогосподарств у сфері виробництва в Україні недостатньо мірою досліджені. Для розширення аналізу необхідно спиратись на основні положення таких економічних шкіл як нова економіка домогосподарства та інституціоналізм. Це вказує на особливу актуальність такого дослідження, що посилено зростанням виробничої діяльності в період світової фінансово-економічної кризи.

Структура трудової поведінки домогосподарств визначається двома елементами [1, с. 51-72]:

1. Елементи зовнішнього господарського світу – сукупність зовнішніх чинників, що включають соціально та економічно структуровані доступи до робочих місць, ідеологічні та культурні регулятори поведінки.

2. Елементи внутрішнього світу домогосподарства – переваги і обмеження з економічними, соціальними і психологічними особливостями, що приймають рішення індивідуальної зайнятості.

Домогосподарства несуть особливості внутрішнього світу в зовнішній господарський світ. Цих два елементи перетинаються: зовнішні регулятори знаходять специфічне відображення в свідомості індивідів, звичках домогосподарств, а індивідуальні цінності і норми визначають відношення до зовнішніх регуляторів. Взаємодія двох світів породжує не тільки ринкову поведінку, але і інші форми активності – ведення особистого підсобного господарства, догляд за дітьми тощо.

Поєднання двох елементів залежить від особливостей сфери зайнятості, що склалася в країні. Сфера зайнятості домогосподарств, що залишилась у спадок від Радянського Союзу характеризувалась вкрай негативними характеристиками [2, с. 341]:

- відсутністю законодавства про зайнятість та невизнанням безробіття на урядовому рівні;
- нерозвиненістю і, навіть, відсутністю державних і правових інститутів ринку праці;
- концентрацією зайнятості на підприємствах державного сектора;
- відсутністю гнучкої системи оплати праці внаслідок її державного регулювання;
- низькою мобільністю робочої сили, спровокованою законодавчими обмеженнями плинності кадрів та зміни місця роботи в УРСР.

Особливу увагу на виробничій діяльності та зайнятості домогосподарств сьогодні зосереджує нова економічна теорія домогосподарств. Пануюча неокласична теорія припускає безбиткове та ефективне функціонування домогосподарств у сфері виробництва, за аналогією з фірмами; при цьому не зосереджується увага на внутрішній структурі домашніх господарств.

Предметом нової економічної теорії домогосподарств у сфері виробництва є не лише ринкова поведінка останніх (пропозиція робочої сили, попит на товари), а й модель виробництва всередині домашніх господарств, шлюб, народжуваність, освіта дітей і розподіл часу. Домогосподарство за таких умов є виробничою одиницею, що створює «сімейний капітал». Домогосподарство, максимізуючи корисність, змушені калькулювати співвідношення ціни та втрат часу, використаного на працю в домашньому господарстві та на ринку праці.

Утвердження ринкової економіки, що супроводжувалось економічним зростанням на протязі 2000 – 2008 р., ініціювало зростання рівня добробуту домогосподарств. Водночас поведінка значної частини домашніх господарств демонструвала відхід від ринкової економіки, а не адаптацію до неї. Частково це проявилось у поглибленні та розширенні виробничої функції вітчизняних домогосподарств. Часто обмін поміж домашніми господарствами та виробництво продуктів харчування всередині них були зорієнтовані на зниження видатків і перерозподіл засобів на інші статті видатків, а не на отримання додаткового доходу. Очевидно, що відхід до «сімейної економіки виживання», у такому випадку, не пов'язаний із ринковими перетвореннями [3]. Вважається, що самозабезпечення деякими товарами та послугами допомагає вижити біднішим домогосподарствам.

У більшості випадків такий перерозподіл ресурсів економічно не вигідний для домогосподарств. Основним ж поясненням такої неринкової поведінки домашніх господарств є реакція людей на нестабільність доходів та зайнятості. На жаль, це є типовим прикладом Веберівської характеристики традиційного типу поведінки: в ситуації погіршення матеріального становища традиційні домогосподарства не змінюють попередній устрій життя, але скорочують свої потреби [4, с. 88].

Виробнича діяльність домогосподарств характеризується персоніфікованими відносинами та неформальними рамками, що структурують його діяльність. Домогосподарства у виробничій діяльності не діють як оптимізуючий раціоналіст: вони керуються моральними міркуваннями, мотивацією альтруїзму та родинною підтримкою. У свій час Дж. Скотт називав це «моральною економікою» [5].

Перейдемо до глибшого аналізу самої виробничої діяльності та зайнятості вітчизняних домашніх господарств. Важливим ресурсом, що впливає на зайнятість та виробничу діяльність є підприємницький хист. Основними характеристиками, що визначають підприємницьку поведінку домогосподарств є такі:

- рамки об'єктивних економічних умов в країні;
- менталітет і традиції, вироблені у попередні роки;
- ідентифікація з певними соціальними групами та класами.

Така виробнича діяльність характеризується певними правилами поведінки, які встановлені домогосподарствами та суспільством. Ці правила формуються в результаті: слідування традиціям; необхідності підтримувати родинні зв'язки; спонтанних реакції на оточуюче економічне середовище. Відмова від виконання цих правил у господарській діяльності призводить до втрати доходу, соціальної ізоляції, низької соціальної мобільності чи розпаду самого домогосподарства.

Суттєвий вплив на зайнятість та виробництво в національній економіці має склад домогосподарств. Так, для малих домогосподарств, які складаються з однієї людини, за інших однакових умов, проживання буде дорожчим, аніж для великих, оскільки в останньому варіанті спрацьовує ефект масштабу – спільне використання ресурсів, що знижує індивідуальні споживчі видатки. При цьому в Україні спостерігається тенденція до зменшення середнього розміру домашніх господарств протягом останніх років – за період з 1999 р. до 2010 р. середній розмір домогосподарства в Україні зменшився з 2,77 до 2,59 осіб відповідно.

Добробут домашніх господарств та їх здатність до виробництва визначається також наявністю та кількістю працюючих осіб у його складі. У 2010 р. домогосподарства із працюючими особами розподілились наступним чином: 50% із однією працюючою особою, 40% – дві працюючі особи, 10% – три і більше працюючих осіб. Тому ще однією характеристикою, що визначає поведінку домогосподарств є коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарств. Він визначається як відношення загальної кількості членів домогосподарства до кількості працюючих. Значення цього показника протягом останніх трьох років зростає: 2,39 у 2008 р., 2,40 у 2009 р. та 2,50 у 2010 р. [6].

Суттєво на рівень зайнятості домашніх господарств впливає освітній рівень осіб, що входять до їх складу. Україна характеризується доволі високим рівнем освіченості населення. Так, 23% домогосподарств у 2010 р. мали повну вищу освіту, 1,5% – базову вищу освіту, 21% – неповну вищу освіту. Для порівняння, в Росії у 2002 р. вищу професійну освіту мали 16% домогосподарств, неповну вищу освіту – 3,1% [7, с. 219].

Зайнятість українських домогосподарств на початку 90-х рр. ХХ ст. характеризувалась значною неефективністю, у порівнянні із розвиненими країнами [8, с. 162, с. 194]: по-перше, на 20–40% менша зайнятість у сфері послуг, по-друге, у сільському господарстві у 3-6 раз вища зайнятість; по-третє, промисловість характеризувалась вищою зайнятістю у 1,5-2,0 рази (табл. 1).

Глибокий економічний спад, скорочення реальних споживчих видатків протягом 1991 – 1999 рр. посилили кризу національного ринку праці. Зменшення роздрібного товарообігу більш ніж у 5 разів, спровоковане зменшенням видатків домогосподарств на непродовольчі товари у структурі їх грошового доходу, зумовило суттєве зниження обсягів виробництва, а, отже, зайнятості членів домогосподарств [10, с. 2].

Вагомий вплив на поведінку домогосподарств на ринку праці має рівень оподаткування фонду

оплати праці підприємств та доходів домашніх господарств. Для характеристики цього впливу обчислюють податкове навантаження на працю (так званий податковий «клин» на працю), що відображає на скільки грошових одиниць мають зрости витрати підприємства, щоб «чиста» заробітна плата працівника зросла на одну грошову одиницю. Теорія податкового «клин» запропонована А.Лафером («клин» між тим, що роботодавець сплачує факторам виробництва, і тим, що вони в кінцевому рахунку одержують у вигляді доходу після відрахування податків [11, с. 85-86]). Обчислюється цей показник за формулою:

$$L_t = \frac{1+t_F}{(1-t_W) \cdot (1-t_P)}, \quad (1)$$

де L_t – податкове навантаження на працю;

t_F – сукупний відсоток нарахувань на фонд оплати праці;

t_W – ставка відрахувань із заробітної плати працівників на програми соціального страхування;

t_P – середня ставка прибуткового податку.

Таблиця 1

Порівняння зайнятості домогосподарств у економічно розвинених країнах та країнах пострадянського простору, 1990 – 1992 рр., % до робочої сили [9, с. 170; 8, с. 162, с. 194]

Країни:	Сільське господарство	Промисловість	Сфера послуг
США	2,9	26,9	70,2
Німеччина	3,0	39,0	58,0
Франція	5,7	28,8	65,5
Росія	20,0	46,0	34,0
Литва	10,0	33,0	57,0
Україна	20,0	40,0	40,0

Значення цього показника для України є високим, значно перевищуючи рівень більшості країн ОЕСР. У 2010 р. податкове навантаження на працю у вітчизняній економіці становило 1,62, що значно вище відповідних показників у США, Канаді, Японії, Великобританії.

Високий рівень оподаткування праці є важливим чинником кризової ситуації у сфері зайнятості. Вкрай негативним при цьому є зростання податкового навантаження на доходи домашніх господарств в Україні протягом 90-х рр. ХХ ст. Так, у 1993 р. частка обов'язкових фіскальних вилучень у загальних доходах населення ставила 4,7%; у 1999 р. – 16,7% [12, с. 93]. На протязі 2002 – 2009 рр. ця частка коливалась в межах 6,7 – 8,0% [13].

У зв'язку з цим, в Україні необхідно провести зміни в оподаткуванні доходів домогосподарств: потрібно зменшити податкове навантаження на трудові доходи через збільшення податків від власності та доходів від її використання (оренди, страхових виплат тощо) [2, с. 236]. Це спричинить збільшення пропозиції праці та додатково сприятиме легалізації неформальної діяльності, неофіційної вторинної і третинної зайнятості.

Для економіки України характерним є висока частка економічної активності населення на ринку праці. Згідно даних офіційної статистики, питома вага робочої сили у всьому населенні країни становить майже 50%. За останні десять років спостерігається незначна тенденція до зростання цього показника: вона зросла від 45,8% у 2001 р. до 48,0% у 2009 р. Для порівняння у країнах ЄС значення цього показника у середньому протягом 1990 – 1992 рр. коливалось на рівні 43%: у Німеччині – 38%, Іспанії – 39%, Бельгії – 42%, Франції – 43% [8, с. 162].

Значною мірою вищий рівень трудової активності населення зумовлений, по-перше, недостатньо високим рівнем реальних доходів домогосподарств, що змушує їх додатково працювати та зменшувати тривалість вільного часу. Саме тому поведінці домогосподарств у сфері зайнятості в Україні притаманні значний, у порівнянні із провідними країнами рівень трудової активності, роботи за сумісництвом, додаткові заробітки тощо.

По-друге, суттєво впливає на рівень активності менталітет та цінності українців, яким характерними є працьовитість, прагнення володіти «своїм, власним» (земля, будинок, квартира тощо), розгляд будь-якого безробіття як «вимушеного».

По-третє, значний вплив на динаміку економічної активності населення в Україні має самозайнятість в особистих селянських господарствах, особистих підсобних господарствах та дрібних фермерських господарствах, яка протягом останніх десятиліть зумовлювала коливання активності на ринку праці. Неможливість частини населення реалізуватись повністю у сфері оплачуваної зайнятості, змушувала

вітчизняні домогосподарства шукати альтернативних джерел доходів – самозайнятість, як правило через особисті селянські господарства та особисті підсобні господарства (ОПГ).

Особисте підсобне господарство, як феномен аграрного підприємництва, виникло у 30-х рр. ХХ ст. як допоміжне до громадського, для додаткового забезпечення сільських домогосподарств продуктами. Фактично ж воно перетворилось на суттєве джерело виробництва сільськогосподарської продукції [14, с. 58-59]. Так, попри малу територію, що обробляється особистими селянськими господарствами та ОПГ – близько 5% сільгоспугідь, на початку 90-х рр. вони виробляли близько 1/3 валової сільськогосподарської продукції. У 2008 р. ж ця частка складала 54%: 50,5% у рослинництві та 59,7% у тваринництві, розраховано за [13].

Висока частка виробничої сільськогосподарської діяльності домогосподарств залишає, однак, відкритим питання ефективності – співвідношення суми витрат виробництва та отриманого ефекту – прибутку, продуктивності праці, якості продукції, використання досягнень НТП. Більшість науковців погоджуються, що економічну ефективність в даному випадку практично неможливо виміряти, через відсутність обліку витрат з боку таких домашніх господарств, зокрема зовсім відсутнє врахування ресурсу праці [14, с. 107]. Праця тут сприймається як «даність»; вона не враховується при її використанні у сім'ї згідно ринкової вартості і вважається безкоштовним економічним ресурсом або дуже дешевим. Виробнича поведінка у межах таких домогосподарств характеризується витрачанням великої кількості часу та грошових витрат, які не обліковують належним чином.

Незважаючи на незавершеність ринкових перетворень в Україні, нестабільність правил гри у сфері виробництва та зайнятості домогосподарств, відбулись суттєві зміни у поведінці останніх. Їх поведінка характеризується змагальністю, напруженістю та постійним пошуком нових можливостей. Основною ж ціллю залишається покращення добробуту. Важливість подальших досліджень виробничої діяльності домогосподарств в Україні посилюється впливом інституційних чинників, зокрема менталітетом, традиціями, культурою, які притаманні виключно економічній системі України є унікальними та особливо важливими для подальшого економічного зростання.

Література

1. Бруннер К. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества / К. Бруннер // THESIS. – 1993. – Том.1. – Вып.3. – С. 51-72.
2. Економіка України: десять років реформ./ За ред. З.Ватаманюка та С.Панчишина. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 496 с.
3. Tkacz A. Ekonomiczne zachowanie gospodarstw domowych i wzrost ekonomiczny na Ukrainie // Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Kapitał ludzki i intelektualny. Część 1. – Red. M. G.Woźniak. – 2005. – 515 s.
4. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 344 с.
5. Scott, J.C. Moral Economy of the Peasant. – New Haven and London: Yale University Press, 1976. – 330 p.
6. Доповіді «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств в Україні» за 2005 – 2010 рр. – Державний комітет статистики України. – Доступно з: www.ukrstat.gov.ua.
7. Российский статистический ежегодник. 2009: Стат.сб./Росстат. – М., 2009. – 795 с.
8. World development report. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1996. – 228 p.
9. Трудовые ресурсы и глобализация экономики: Отчет о мировом развитии. – Вашингтон: Всемирный банк, 1995. – 174 с.
10. Економічне зростання в Україні: питання та ризики / Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2001. – № 100 (12 березня 2001). – 2 с.
11. Wanniski J. The Way the World Works / Wanniski J. – N.Y., 1979. – 290 p.
12. Квартальні передбачення (дослідження економіки України) // Міжнародний центр перспективних досліджень. – К.. – 1999, липень. – 103 с.
13. Дані Національного банку України. (Електронний ресурс). – Доступно з: <http://bank.gov.ua/Statist/sfs.htm>.
14. Аграрне підприємництво в Україні: Монографія. – Л.: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 428 с.

Надійшла 15.10.2010